

RAD I DJELA SENJSKIH TISKARA XIX I XX STOLJEĆA *

Svoju tiskarsku slavu stekao je grad Senj, kao što je poznato, potkraj XV (1493—1496) i početkom XVI (1507—1508) stoljeća. A s njim zajedno i Senjska Draga, u kojoj je također radila štamparija, kako nagovještaju arhivski podaci arhivara senjske biskupije monsignora Vlada Kraljića, objavljeni 1. studenoga ove godine u »Zvonima« (g. XII, br. 11 (80), str. 1). Takvom se slavom diči i Rijeka u kojoj je poslije senjske tiskare djelovala Kožičićeva u prvoj polovici XVI stoljeća (1530—1531).

O tim tiskarama pisalo se podosta, ali još nije sve rečeno i treba da se još dosta istraži i napiše, kako se to vidi iz intervjua dr Inice Nazor, direktora Staroslovenskog instituta »Svetozar Rittig« u Zagrebu u »Vjesniku« od 21. studenoga 1974. (XXXV, br. 9894, str. 11).

Međutim, poslije uspjeha ovih glagoljaških štamparija u dva hrvatska primorska grada, koji su jedan od drugoga udaljeni samo oko 70 kilometara, nastaje razdoblje mûka u tiskarskoj djelatnosti u Hrvatskom primorju, uključujući i Rijeku. Ono traje dugo, 282 godine poslije prestanka rada tiskare u Senju, a 259 godina poslije obustave rada Kožičićeve tiskare u Rijeci.

Ipak ovaj čakavski glagoljaški kraj stiće ponovno tiskarsku slavu u sasvim novim prilikama. Čeh Lovro Karletzky dobio je 1779. dopuštenja da u Rijeci osnuje tiskaru, sada, razumije se, latiničkim slovima. I od tada Rijeka je opet hrvatski tiskarski grad, ali se u njemu štampaju ne samo djela na hrvatskom jeziku nego i na talijanskom, pa mađarskom i njemačkom prema političkim prilikama koje su vladale u Rijeci. Od tada pa kroz cijelo XIX i početkom XX stoljeća, sve do 1918, tiskarstvo je Rijeke dalo hrvatskoj kulturi znatan doprinos, usprkos svima poteškoćama i smetnjama koje su kočile afirmaciju hrvatske tiskane riječi u Rijeci.

No u obnovi tiskarstva u Hrvatskom primorju u XIX stoljeću značajno mjesto poslije Rijeke pripada i gradu *Senju*. Istina, do obnove tiskarskoga rada u Senju dolazi gotovo stotinu godina poslije Rijeke (točno 95), naime poslije akcije Lovra Karletzkoga da osnuje tiskaru. To se dogodilo prije jednog stoljeća, naime godine 1874.

Pri tome mora se napomenuti da obnova tiskarskoga rada u Senju navedene godine nije izolirana pojava u Hrvatskom primorju, jer u razmaku od

* SAOPCENJE na znanstvenom skupu »SENJSKE TISKARE« koji je održan u Senju 23. studenog 1974. Dužu raspravu na ovu temu autor će objaviti u slijedećem »Senjskom zborniku«.

pet godina četiri gradića dobivaju svoje tiskare. Senjska je tiskara čak druga po redu, jer je prva (tiskara) osnovana u Kraljevici 1873, druga u *Senju* 1874, treća u *Bakru* 1877, a četvrta u *Sušaku* 1878, u koji je grad zapravo preseljena ona iz Kraljevice.

Svaka od ovih primorskih tiskara po svojoj izdavačkoj i tiskarskoj djelatnosti ima svoje značenje za pojedini grad kao kulturno središte do kraja XIX i početkom XX stoljeća. Zajedničko je ovim tiskarama da su osnovane poslije ugarsko-hrvatske nagodbe (1868) i otmice Rijeke, kada su primorski pravaši nastojali da se poslije uspjelog mađarskog prodora na Jadran i privilegiranja Rijeke ne ugrožavaju ekonomski interesi cijelog Hrvatskog primorja. Tako je tiskarska djelatnost u Hrvatskom primorju imala poslužiti za očuvanje ekonomskog napretka ovoga kraja i za kulturno podizanje i odbranu od tuđinskih sve jačih nasrtaja.

Tiskarstvo u Hrvatskom primorju u XIX stoljeću ima prema postanku, radu i značenju zajedničko političko i kulturno obilježje. A opet svaka od tih tiskara, kraljevička, senjska, bakarska i sušačka, imaju po svojoj djelatnosti i svoje specifičnosti. To dobro pokazuje još neobjavljena bibliografija izdanja svih ovih tiskara.

Ukratko, *kraljevička* tiskara štampa 5 godina (1873—1878) pravaški list *Primorac*, prvo kao sedmičnik, zatim dvaput i triput u tjednu. Piše o politici i gospodarstvu, a napose o pomorstvu. To je bio velik uspjeh u izdavanju periodika onih godina na hrvatskom jeziku. Rad ove tiskare značajan je, nadalje, i po izdanjima pojedinih djela, originalnih u prijevodu. Tako su u Kraljevici štampana i ova djela: »Popa Dukljanina Ljetopis« (1874) u redakciji Ivana Crnčića, djelo Matka Laginje »Basne« (1876), Milana Mankanca »Moja izpovjed Narodu« (1876), Frane Mikuličića »Narodne pripoviedke i pjesme iz hrvatskog primorja« (1876) te pripovijest Antuna Kovačića »Baruničina ljubav« (1878). Tiskara je pokrenula i »Zabavnu knjižnicu« objavljujući u njoj prevedena djela. Štampala je i više prijevoda Ivana Fiamina.

Tiskara u *Bakru* (1877—1886) izdavala je također listove: polumjesečnik »Galeb« (1878—1879, humorističko-satirički list »Vragoljan« (1881—1886), polumjesečnik »Kvarner« (1884), ali ti listovi nisu postigli onakav uspjeh kao kraljevički »Primorac«. I bakarska tiskara, slično kraljevičkoj, izdaje posebna djela, na primjer Bože Babića iz pomorstva, »Putopise« Dragutina Hirca i »Nješto od mjesečnih distancah« od poznatog pomorskog pisca Jurja Carića. Štampa i prevedena djela: »Ob uzgoju djevojaka« (1880) od Fénelona i »Misli ob uzgoju djece« od Montaignea (1883). Prevodilac je pedagoški pisac Ivan Širola.

Široka tiskarska djelatnost, poslije prestanka rada kraljevičke tiskare, razvija se u *Sušaku*, pa ovo riječko predgrađe postaje krajem 70-ih i početkom 80-ih godina XIX stoljeća opće hrvatsko kulturno središte. Pet godina ovdje izlazi pravaški list »Sloboda« (1878—1883) i književni časopis »Hrvatska vila« (1882), a redaktor mu je mladi književnik August Harambašić. Tako je u izdavanju periodike najviše uspio Sušak u ono doba. Štampana su također razne knjige i brošure kojih je od 1878—1883. izašlo oko 30.

Ovo sasvim kratko ukazivanje na tiskarski rad u Kraljevici, Bakru i Sušaku ima za cilj da se bolje uoči djelatnost *senjskih* tiskara u prilikama i okvirima od 70-ih godina do kraja XIX i početkom XX stoljeća. U to vrijeme i Senj, kao cijelo Hrvatsko primorje, proživljava ekonomsku krizu. Senj je naime cvao kao trgovačko, lučko i brodogradilišno mjesto od 1850.

Sl. 38 — *Hubert Luster, najpoznatiji knjigoveža u Senju u 19. stoljeću. Zaslužan za promicanje senjskog tiskarstva i širenje pisane riječi*

do 1862. zahvaljujući svojoj cestovnoj povezanosti sa zaleđem (Jozefinska cesta), kakve tada nije imala ni jedna luka u Hrvatskom primorju, pa ni Rijeka. Međutim, izgradnja željeznice Sisak—Zidani Most usmjerava trgovački promet sada preko Trsta, a to dovodi do opadanja prometa u senjskoj luci. Tome još više doprinosi izgradnja željeznice Karlovac—Rijeka. Dok su još plovili jedrenjaci, u senjskom su brodogradilištu od 1871. do 1874. izgrađena 4 broda, 3 trojedrenjaka (Senj, Hrvatska, Nehaj) i jedan looger (Zora). Dok je 1862. u senjsku luku uplovio 2.341 brod a isplovilo 2.330 brodova, idućih godina je promet u opadanju, pa 1873. u Senj uplovljava samo 1.049 brodova a isplovljava njih 1.002. Godine 1874. upravo kada je osnovana senjska tiskara, pad prometa je i dalje osjetan, naime u Senj je uplovio samo 851 brod a isplovilo samo 835 brodova.

U takvim prilikama, nepovoljnim u ekonomskom i nacionalnom pogledu, razvija se u Senju izdavačko-tiskarska djelatnost. Do tada su Senjani štampali u drugim tiskarama. Tako su do 1874. neki crkveni šematizmi štampani u Zagrebu ili u Rijeci, a izvještaji senjske gimnazije, koji izlaze od 1853, i to na njemačkom jeziku, tiskani su u Zagrebu. Čak je i prvi takav izvještaj na hrvatskom jeziku za 1873. štampan u Zagrebu. Iz »Bibliografije hrvatske« Ivana Kukuljevića doznaje se također da su neke senjske stvari tiskane u Zagrebu: »Ritual ili Obrednik biskupije senjske« od Imbrige Ožegovića (1859), »Govor držan na slavnu uspomenu O. Andrije Kačića Miošića u stolnoj crkvi senjskoj prilikom obdržane svečane stogodišnjice« od Ivana Ilauška (1861) i »Uspomenica senjskog odbora vrhu hrv. slav. željezničkog pitanja« (1862).

Sl. 39 — Josip Smetana »mlađi« poznati senjski tiskar, 1921.

Od 1874. godine, kada je knjižar Hubert Luster osnovao senjsku tiskaru, uspješno se razvija senjsko tiskarstvo. Po Lusteru, u Senju se svaka tiskara počela nazivati »lusterijom«. Tako je osnovana i tiskara Marijana Župana, ali se Lusterova tiskara najduže održala i štampala je najveći broj knjiga. Kao vlasnici tiskara u Senju se u toku jednog stoljeća još spominju Ivo Hreljanović, Tereza Devčić, Josip i Viktorija Smetana, Krmpotić i Vukelić. Ivica Nell i Josip Antić te njegovi nasljednici.

Pitanje je sada kakav je bio tiskarski rad u Senju, što je izdano i kada od 1874. do 1914, dakle za 40 najplodnijih godina novog senjskog tiskarstva, iako ima senjskih tiskopisa iz doba stare i nove Jugoslavije, koji su, međutim, od manjeg značenja. Ta senjska tiskarska djelatnost može se bibliografski obraditi i prikazati po godinama. Bilo bi to faktografsko nabranje pisaca i naslova djela uz još koju oznaku uz djelo, ali u ovoj prigodi to se mora izostaviti. Bit će dobro da se bibliografija senjskih tiskara u posljednjih stotinu godina objavi jednom u »Senjskom zborniku« i tako popuni inače jedna praznina iz naše kulturne prošlosti i dade doprinos u proučavanju kulturne povijesti grada Senja u dotičnom razdoblju.

U ovoj prilici u prikazu tiskarske djelatnosti u Senju zadržimo se stoga na ovoj podjeli: 1. izdanja periodika, 2. izdanja jezikoslovna, 3. prevedena djela, 4. domaća književna djela, 5. znanstvena izdanja i 6. razna izdanja.

1.

I Senj je, slično Kraljevici, Bakru i Sušaku, štampao *periodike*: »Radiša« (1875), »Vragoder« (1875), »Novi prijatelj Bosne« (1888—1889, 1894—1896).

Ti listovi nisu imali onakvo značenje kao kraljevički »Primorac« ili sušačka »Sloboda« i »Hrvatska vila«. Oni ipak pokazuju napor Senja da se i u periodičnom tisku pokaže što se može. Ovamo spadaju i kalendari: »Uskok« i »Velebit« te izvještaji senjske gimnazije, koji su od sada svi štampani u Senju. Odlika ovih izvještaja je, kao i drugih gimnazija u ono doba, da je u svakom objavljen po jedan stručni ili znanstveni rad senjskih profesora. Za ilustraciju navodimo nekoliko takvih radova:

Ivan Radetić, »Nekoliko rieči o Maruliću i njegovoj školi« (1877),

Ernest Kante, Herodotov rad i život (1879),

Ernest Kante, Demostenov rad i život (1880),

Franjo Folprecht, »Nešto ob uzgoju djetce kod starih Rimljana i Grka« (1881 i 1882),

Ivan Ilaušek, Govor što ga je prigodom svečanog otkrića spomen ploče biskupu M. Ožegoviću izrekao Ivan Ilaušek (1881),

Pavle Jemeršić, Značaj (sa psihologijskoga gledišta) (1883),

Vicko Žanić, O palaeografiji sredovječnoj latinskoj (1884),

Pavle Jemeršić, Sokrat i njegova filosofija (1885).

Tako je išlo redom iz godine u godinu do 1914. kada je gimnazijski direktor Viktor Rivosecchi u izvještaju objavio »Kroniku senjskoga srednjega zavoda«, i to prigodom 75-godišnjice. Taj senjski profesor, poznat inače kao kulturni radnik, stradao je, nažalost, 1941. u prvim danima ustaške strahovlade, pa njegov odgojni rad i njegovu »Kroniku« treba ovom prilikom s pijetetom spomenuti.

Sl. 40 — Josip Smetana »stari«
sa suprugom, oko 1924.

U ovu grupu izdanja senjskih tiskara spadaju i ona kojima je izdavač iz Zadra. Tako je u Senju štampano nekoliko godišta zadarskog kalendara »Svačić« (1904, 1905, 1907, 1908 i 1909) i tri godišta »Gospodarskog i Vinogradarskog kalendar« Stanka Ožanića (1907, 1908. i 1909). Od zadarskih izdavača spomenimo ovdje i neperiodična izdanja, a to je »Prvo predavanje« prof. Marcela Kušara u brošuri »Pučka knjiga Matice Dalmatinske« (1897) i brošura Toma Matića »Hrvatska svijest u starih Zadrana« (1903).

2.

U *jezikoslovnim izdanjima* Senj je postigao također znatne uspjehe. Dragutin Barčić štampano je u Senju 2. izdanje svoga »Rječnika talijansko-slovenskoga (hrvatskoga)« (1887), a Božo Babić, čije je rukopise izdavala i bakarska tiskara, objavio je u Senju svoj »Pomorski rječnik ili nazivlje za brodarenje po moru« (1901). No najznačajnija izdanja senjska u ovoj vrsti jesu ona od prof. Aleksandra Lochmera. To su: »Gramatika engleskoga jezika za školu i samouke« (1889), »Engleska čitanka sa zbirkom engleskih trgovačkih listova za mlade pomorce i za školu s obilnim hrvatskim tumačem« (1899) te opsežni »Englesko-hrvatski rječnik« (1906). Za to značajno djelo naše leksikografije napisao je Antun Soljan da je to »vrlo solidan rječnik«. Takav je sud Soljan izrekao prigodom izlaska »Englesko-hrvatskoga rječnika« dra Rudolfa Filipovića g. 1956. i dodao »da pored svih svojih nedostataka (pomanjkanje fraza, nestručna fonetska transkripcija), taj je rječnik dugo ostao naše najbolje i najpouzdanije djelo na tom području.« I završio je s ovim riječima: »Moglo bi se reći — sve do danas. Svi rječnici izdani u razdoblju između Lochmera i ovog velikog Filipovićevo rječnika mnogo su slabiji, nepotpuniji, nestručniji ili premaleni, da bi se o njima moglo ozbiljno suditi.« Takva ocjena Lochmerova rječnika ne predstavlja uspjeh samog Lochmera nego ujedno i uspjeh senjske tiskare Iva Hreljanovića, izdavača, uspjeh senjskog tiskarstva početkom ovoga stoljeća. I to pola stoljeća prije izlaska Filipovićevo rječnika!

3.

I *prevedena djela* zastupana su među izdanjima senjskih tiskara, kao što je to bilo u Kraljevici i u Bakru. Već spomenuti prevodilac Ivan Sirola, čija su dva prijevoda tiskana u Bakru, objavio je u Senju svoj prijevod Molljerova »Škrca« (1887) i djelo Johna Lockeja »Nekoje misli o uzgoju« (1890). Objavljene su također »Izabrane novele« Henrika Zschokkea (1876) u prijevodu Josipa Valentića. Prof. Ivan Rabar, istarski Hrvat, povjesničar, rođen u Vladićima kraj Kanfanara, dok je službovao na gimnaziji u Osijeku, preveo je veliko povijesno djelo »Poviest Venecije u životu privatnom od njezina osnutka do propasti republike« od P. G. Molmentia (1888). Tako Senj nije izostao ni u tiskanju stranih djela, iako je takvih izdanja izašlo manje nego što ih je izašlo u Kraljevici i Bakru.

4.

No senjske tiskare specijalno se odlikuju s izdavanjem *domaćih književnih djela*. Tako je zbirka »Hrvatske narodne pjesme (čakavske«, koje je sakupio učitelj Stjepan Mažuranić izašlo u tri izdanja (1876, 1880 i 1907). U Senju je štampan i roman Antuna Kovačića »Fiškal« (1882), što svakako pokazuje posebno razumijevanje za objavljivanje djela hrvatskih književnika. Ali napose je značajna tiskarska djelatnost senjska po tome što 80-ih godina

XIX st. izlaze djela mladih književnih radnika. U Senju je naime postojao literarni krug mladih kome je pripadao i S. S. Kranjčević, a koje on sam naziva »senjskim literatima« u jednom pismu Josipu Milakoviću (29. VI 1885). I ti literati nalaze svoje nakladnike među senjskim tiskarima. Štampani su prvijenci kasnije dobro poznatih hrvatskih književnika. To je pripovijest iz bosanskoga života »Maca« (1881) Vjenceslava Novaka i prva zbirka pjesama S. S. Kranjčevića »Bugarkinje« (1885), Novakovu »Macu« izdao je Luster, Kranjčevićevu zbirku Marijan Župan. Osim toga izašla su i djela književnika koji su tada živjeli u Senju, naime Josipa Draženovića, suca, i Krste Pavletića, profesora. Draženoviću su objavljena dva djela, »Iskrice« (1887) i »Crtice iz primorskoga malogradskega života« (1893), oba u tiskari Lusteru. Tiskar Devčić izdao je trilogiju »Petar Svačić« (1903) Krsta Pavletića pod njegovim pseudonimom Pavle Krstinić. Izašlo je tada i poveće djelo »Život i djela Mateše Antuna Kuhačevića, hrvatskoga pjesnika XVIII vieka«. Pripremio ga je i napisao predgovor Mile Magdić.

5.

Daljnje obilježje tiskarske djelatnosti u Senju u ovom razdoblju jesu *znanstvena izdanja*. Treba, međutim, istaći da je i prije osnutka Lusterove tiskare bilo u Senju profesora koji su se bavili znanstvenim radom, kao što su Emanuel Sladović i Franjo Petračić. Sladović je već 1853. objavio u prvom gimnazijskom izvještaju svoj rad »Prinos slovnici jugoslavenskoj«, a u izvještaju za 1856. svoju raspravu na njemačkom jeziku »Griechisch, Lateinisch und Slavisch in ihrer Wechselseitigkeit«. Isti je te godine štampao u Trstu knjižicu »Povjesti biskupije senjske i modruške ili krbavske.« Franjo Petračić je službovao u Senju 12 godina i kasnije je izabran za sveučilišnog profesora. U izvještajima senjske gimnazije Petračić je objavio dva znanstvena rada: »Dinko Ranjina, hrvatski lirik. Literarno-historijski nacrt« (1862) i »O životu i delih Mavra Vetranica« (1867).

Poslije Sladovića i Petračića znanstvenim su se radom bavili i drugi senjski profesori, a među njima su i već spomenuti Mile Magdić, rodom iz Ogulina, ali koji je gimnaziju završio u Senju, i rođeni Senjanin Ivan Radetić.

Magdić je u gimnazijskom izvještaju objavio prvi svoj prilog »O postanku njemačkih vojvodina početkom desetoga vijeka« (1873), a zatim opširnu raspravu »Topografija i poviest grada Senja« (1876) koja je potom štampana zasebno (1877).

Znanstveni rad Ivana Radetića je također opsežan. U izvještaju senjske gimnazije objavio je raspravu »Rezultati jezikoslovnoga ispitivanja u pogledu staroslavenskoga i hrvatsko-srpskoga genitiva« (1871) — štampanu u Zagrebu prije osnutka Lusterove tiskare — i već spomenuti rad »Nekoliko rieči o Maruliću i njegovoj školi« (1877). Radetić je surađivao i u zagrebačkom »Vijencu« i u njemu objavio dvije rasprave: »Narodno pripovijedanje« (1875) i »Narodno pjesništvo« (1876). U »Radu« JAZU štampan mu je prilog »O dativu u slovenštini«. Poslije toga su i senjski tiskari pokazali puno razumijevanje za Radetićev rad. Tako mu je Luster štampao veće djelo »Pregled tradicionalne književnosti« (1879), a 17 godina kasnije Ivo Hreljanović objavljuje Radetićeva »Predavanja o knjizi staroslovenskoj«.

Izdanja u ovoj grupi zajedno s izdanjima domaćih književnih djela svakako su vrlo značajna u cjelokupnoj tiskarskoj djelatnosti u Senju do prvog svjetskog rata.

6.

Konačno, na redu su *razna izdanja* senjskih tiskara. Među ova mogu se ubrojiti udžbenici, na primjer »Zemljopis u trećem razredu pučke škole« (1885) senjskog učitelja Vinka Beka, nekoliko djela školskog nadzornika Mijata Stojanovića, kao što su »Uzorni ratar kakovi bi imao biti« (1875), »Zabava i pouka za našu domaću mladež« (1877) i zbirka narodnih pripovijedaka »Sala i zbilja« sa tri dodatka: »Narodne poslovice«, »Narodne zagonetke« i »Putošitnica« (1879). I pripovijest napisana po Homeru pod naslovom »Ljepota povod strahota« (1882) od Broza Brozovića dopunjuje raznolikost senjskih izdanja, kao i zbirka hrvatskih narodnih pjesama i pripovijedaka iz Bosne i Hercegovine pod naslovom »Hrvatsko narodno blago« (1888), koje je sabro Njegoslav Dvorović. God. 1902. štampan je u Senju na hrvatskom i njemačkom jeziku »Vodič po Senju i okolici, Führer durch Zengg und Umgebung« sa slikama. To je u našoj turističkoj publicistici raritet budući da je tiskan u našoj zemlji, a pokazuje da je Senj već početkom ovoga stoljeća ukazao i na svoj turistički značaj. Uostalom, od 1897. vodi se i u Senju statistika posjetilaca kao i za ostala kupališna mjesta u Hrvatskom primorju (Bakar, Kraljevica, Crikvenica, Selce, Novi i Karlobag), među koja se dakle ubraja i Senj. Uz ovaj »Vodič« treba spomenuti da je pred prvi svjetski rat u Senju štampano i glasilo crikveničkog Lječilišnog povjerenstva, službene turističke organizacije u ono doba, pod naslovom »Crikvenica. Kupališni vjesnik i izkas gostiju« na hrvatskom, mađarskom, njemačkom i češkom jeziku.

Prema svemu, tiskarstvo u Senju od osnutka Lusterove tiskare (1874) razvilo se široko, trajalo je dugo, a za prvih 40 godina, uz izdanja i drugih tiskara, dalo niz značajnih književnih, znanstvenih i prevedenih djela koja ulaze u fond hrvatske kulture. Za razliku od kraljevičke i bakarske Tiskare, tiskare u Senju radile su duže, a današnja senjska »Jadranska tiskara« slavi s pravom stogodišnjicu novijeg senjskog tiskarstva kao nasljednik Lusterove i svih ostalih tiskara. Ovaj sažeti prikaz senjskog tiskarstva potvrđuje da poslije ovog jubileja treba nastaviti proučavanje i ove senjske kulturne baštine.